

Z ZAGADNIENŃ ARCHEOLOGII I HISTORII

ANDRZEJ GOŁEMBNIK

Co kryje się we wnętrzu zamkowego wzgórza?

(Wyniki dotychczasowych prac
archeologicznych w Pułtusku)

Gród pułtuski wzmiankowany jest w źródłach pisanych stosunkowo późno w porównaniu z innymi grodami Mazowsza, odgrywającymi istotną rolę w dziejach tej dzielnicy. Po raz pierwszy wymieniony jest w dokumencie Konrada Mazowieckiego, rzekomo z 1203 r., będącym aktem potwierdzającym uposażenie biskupstwa płockiego.¹⁾ Po serii analiz określono czas jego spisania na lata trzydzieste XIII w. Stwierdzono, że zawiera informacje pochodzące ze starszych zapisów, rejestrujących kolejne nadania książęce, począwszy od momentu fundacji aż po ostatnie, pochodzące z początku XIII. Fakt wymienienia grodu i kasztelanii pułtuskiej na pierwszym miejscu owej listy posłużył do wysunięcia twierdzenia o nadaniu ich jako uposażeniu pierwotnym.²⁾ Określenie zaś Pułtuska w tekście dokumentu jako *castrum* i *castellatura*, fakt występowania wokół grodu rozbudowanego systemu wsi służebnych oraz określenie odnajdywanej wokół zamkowego wzgórza ceramiki jako wczesnośredniowiecznej — stały się podstawą przypuszczenia o wczesnopiastowskiej metryce pułtuskiej aglomeracji osadniczej i przynależności *castrum* do państwowej sieci grodowej³⁾.

Dogodne położenie na szlaku handlowym ku Prusom i Litwie⁴⁾ sprzyjało roz-

wojowi gospodarczemu i wzrostowi rangi grodu. Stało się też przyczyną wielokrotnie dokonywanych tu zniszczeń. W związku z aktywnością polityki zagranicznej Litwy⁵⁾ i nasileniem jej wrogich poczynań wobec Mazowsza, w źródłach pisanych tego okresu zawarte są informacje określające rozmiary strat poniesionych w wyniku najazdów litewskich w latach 1324, 1336 i 1368⁶⁾.

Zgodna jest opinia historyków co do lokalizacji omawianego grodu w miejscu obecnego wzgórza zamkowego⁷⁾. Przesłanki pozwalające na wysunięcie takiej hipotezy były jednak stosunkowo nikle. Stanowiły je wyniki analiz układu sieci dróg miasta, umiejscowienia brodu na Narwi oraz wyniki pobieżnych obserwacji czynionych podczas przypadkowych prac ziemnych prowadzonych na wzgórzu⁸⁾. Dzięki nim stwierdzono bowiem poniżej poziomu zamkowego dziedzina obecność relikwów drewnianych konstrukcji grodowych i ustalono, że uzyskany materiał zabytkowy (ceramika) pochodzi z X, XI i XII w⁹⁾.

Możliwość potwierdzenia tej hipotezy, a zarazem uściślenia metryki grodu pułtuskiego z pomocą metody archeologicznej zarysowała się dopiero przed kilku laty. Na mocy dekretu Rady Państwa z 1974 r. zamek pułtuski przekazany został Towa-

rzystwu Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”. Projekt architektoniczny adaptacji obiektu na hotel zakładał poważną ingerencję w głąb wzgórza, celem ulokowania tam wielofunkcyjnej kondygnacji podziemnej. Z tego względu, jak również z uwagi na konieczność dostarczenia projektantowi danych dotyczących rozplanowania przestrzennego poszczególnych faz zamkowych oraz uściślenia metryki murów, podjęte zostały, przewidziane na kilka sezonów, archeologiczne badania wykopaliskowe. O ile jednak pozytywna była sama możliwość ich podjęcia w miejscu od lat praktycznie niedostępnym dla badaczy, o tyle rozpoznawczo-ratowniczy ich charakter narzucił określone ograniczenia. Dotyczyły one tak zakresu wytyczonych programów badawczych, jak i ich realizacji¹⁰⁾.

W latach 1974—1975 na terenie dziedzińca zamkowego działała ekspedycja Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych uzyskując jedynie wstępne rozpoznanie substancji zabytkowej kryjącej się w głębi wzgórza. Dokonano określenia metodą archeologiczną chronologii odsłoniętych murów. Potwierdzony został fakt występowania konstrukcji drewnianych oraz określono stan ich zachowania. Te stosunkowo skromne wyniki posłużyły autorowi badań do stawiania śmiałych hipotez na temat rozplanowania przestrzennego grodu¹¹⁾. Nie zostały się one jednak w świetle dalszych badań.

W 1976 r. badania podjęła Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska PKZ z Warszawy — w momencie publikacji tego artykułu trwa już czwarty ich sezon. W sumie oznacza to 27 miesięcy ciągłych prac terenowych, prowadzonych tak w sezonie letnim jak i jesienno-zimowym, oraz 3 miesiące prac kameralnych. Mimo że badania nie zostały zakończone, pożyteczne wydaje się udostępnić już teraz (jesień 1979 r.) ich podstawowych wyników.

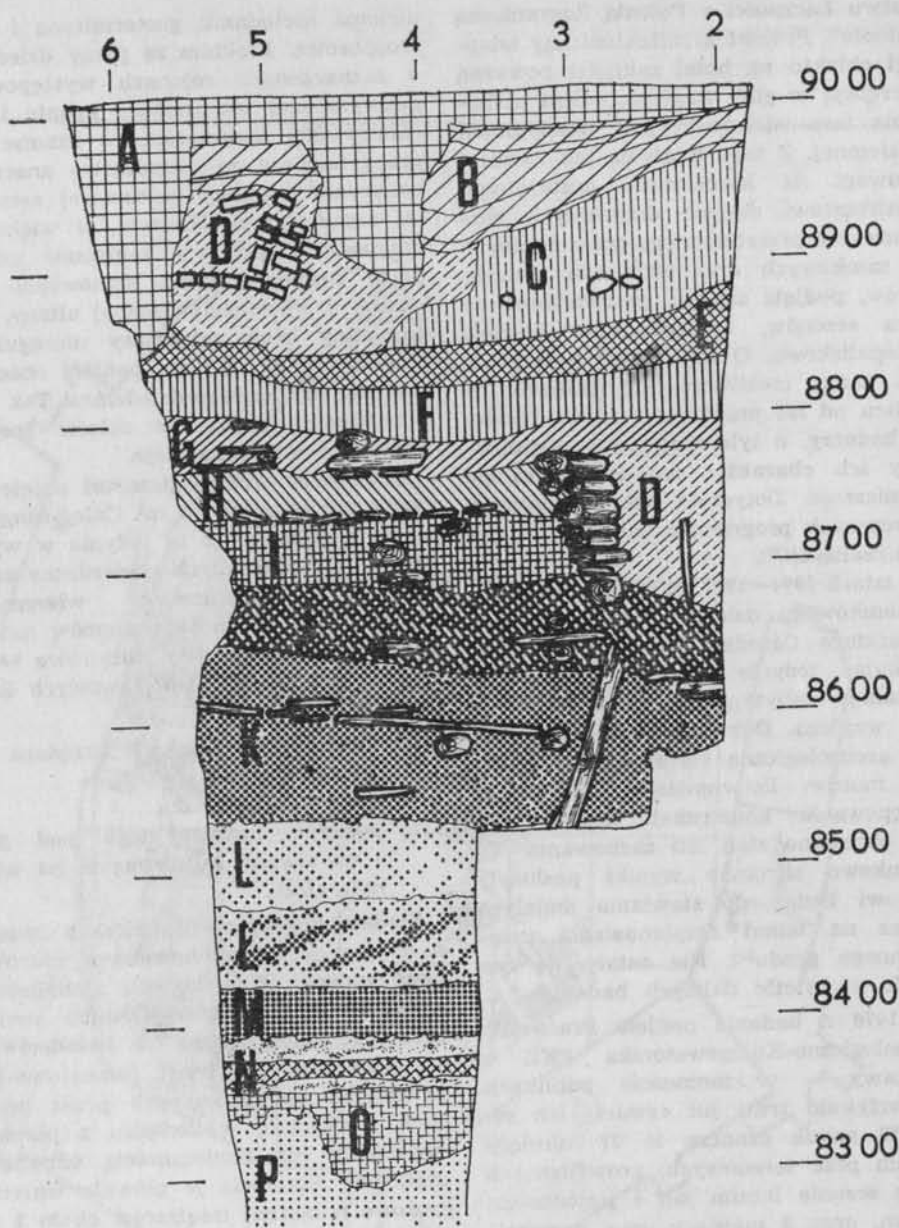
Równoległe ze wstępnymi pracami archeologicznymi, na terenie zamkowego dziedzińca pracę swą rozpoczęła ekipa geofizyków¹²⁾. Badania wykonane zostały

dwiema metodami: geotermiczną i elektrooporową. Efektem są plany dziedzińca o zaznaczonych rejonach występowania podwyższonej temperatury gruntu i jego elektrycznej oporowości, co uznane było przez badaczy za świadectwo znacznego nasycenia warstwy kulturowej szczątkami organicznymi. Niestety, w większości przypadków pomiary zakłócone zostały przez kamienną ławę, stanowiącą podwalinę dziewiętnastowiecznej altany, oraz kamienny bruk zalegający nieregularną płaszczyznę ok. 120 cm poniżej obecnego poziomu użytkowego dziedzińca. Tak więc przedsięwzięcie nie w całości spełniło pokładane w nim nadzieje.

Badaniami archeologicznymi objęto obszar o powierzchni 800 m². Calec osiągnięto na głębokości 6,5 m jedynie w wykopie A I. W pozostałych stwierdzony został dzięki przeprowadzonym wierceniom. Ogółem wydzielono 16 poziomów osadniczych, których warstwy kulturowe wchodziły w skład trzech podstawowych kompleksów:

- a) muranego zamku i urządzeń mu towarzyszących,
- b) drewnianego grodu,
- c) podsypu niwelacyjnego pod gród z warstwami kulturowymi na wtórnym złożu.

Siedem poziomów osadniczych związanych jest z funkcjonowaniem muranego zamku. W wykopach zlokalizowanych na zamkowym dziedzińcu stwierdzono, iż cztery górne są świadectwem prowadzonych tu prac remontowo-budowlanych podejmowanych przez kolejnych właścicieli, w związku z planami rozbudowy lub koniecznością odbudowy obiektu¹³⁾. Stanowią je głównie warstwy gruzowe o łącznej miąższości około 1 m. Poniżej natrafiono na bruk wykonany z polnych kamieni sadowionych w piaskowej podsypce. Bruk ten odsłonięto na znacznej powierzchni podczas badań przeprowadzonych w 1975 r. Wykonany jest systemem poligonów i zalega nieregularną płaszczyzną na poziomie ok. 120 cm, zajmując znaczną część dziedzińca. Fakt odsłonięcia go na tak znacznej powierz-

Wykop I/A, profil południowy. A — warstwy współczesne. B — warstwy związane z funkcjonowaniem murowanej rezydencji. C, D — warstwy pochodzące z okresu budowy zamku. E — osada. F— I poziom osadniczy średniowiecznego grodu, G — II poziom, H, D — III. I, D — IV. J — V. K — VI. L, E, M — warstwy nasypowe tworzące rdzeń wzgórza. N, O, P — nawarstwienia pierwotne (rys. A. Gołębniak)

chni, a także stwierdzenie występowania w sąsiedztwie skrzydła wschodniego starranie wykonanych ścieków sugeruje, iż powstał on po wzniesieniu w tej części wzgórza trwałej zabudowy murowanej, prawdopodobnie w okresie wykonywania zakrojonych na szeroką skalę prac budowlanych prowadzonych na terenie wzgórza w 1 poł. XVI w.¹⁴⁾

Prace kamieniarskie związane z kładzeniem bruku poprzedzone zostały niwelacją. Późniejsze tworzenie się znacznych nierówności na jego płaszczyźnie wynikało z obecności znajdujących się poniżej pozostałości glinianych pieców kopulastych oraz osiadania warstw hałd zalegających wokół nich. Trudno jest w tej chwili ustalić ich pierwotne przeznaczenie, nie mniej piece te, będące konstrukcjami wolno stojącymi, związane są prawdopodobnie z momentem rozpoczęcia budowy murowanej rezydencji lub z okresem bezpośrednio te czynności poprzedzającym. Warstwy związane z tym poziomem zalegają na głębokości ok. 180 m.

Pomiędzy nimi a wspomnianym brukiem stwierdzono występowanie kilku warstw, które wiązać można z okresem egzystencji pierwszej fazy murowanego zamku. Na uwagę zasługuje tu warstwa jałowego, rzeczno piasku z rysującym się negatywnie zalegającego w nim pierwotnie najprawdopodobniej kamiennego bruku. Fakt ten skłania do przyjęcia hipotezy, iż w okresie pojawienia się na wzgórzu pierwszych form architektury murowanej, po zakończeniu prac budowlanych, część dziedzińca została wybrukowana. Być może podobną funkcję spełniały odsłonięte polacie sadowionej w glinie i piasku cegły.

Działania archeologów wokół zabudowań zamkowych poprzedzone zostały prowadzonymi w latach 1974—1975 badaniami architektonicznymi¹⁵⁾. Dokonane podczas tych prac rozwarstwienie chronologiczne murów zamkowych miało zasadniczy wpływ na lokalizację archeologicznych wykopów badawczych¹⁶⁾.

Prace skoncentrowano w skrzydle zachodnim, tam bowiem stwierdzono wy-

stępowanie murów będących relikami najstarszej fazy murowanej. Wyniki badań potwierdziły słuszność ustalonych przez architektów etapów ewolucji układu przestrzennego powstającej rezydencji. Nie udało się, niestety, uściślić datowania, ponieważ w żadnym z wykopów nie natrafiono na warstwę budowlaną — została bowiem zniwelowana.

Analizując układ i charakter warstw eksplorowanych w wykopach zlokalizowanych w centrum dziedzińca i porównując je z warstwami odsłoniętymi w bezpośrednim sąsiedztwie architektury murowanej, stwierdzić należy, iż brak jest jednoznacznych danych mogących sugerować istnienie budowli murowanej, wkomponowanej w grodowy układ architektury drewnianej. Tak więc zakładając poprawność interpretacji warstw powiązanych ze wspomnianymi konstrukcjami piecowymi jako pierwszego poziomu budowlanego, moment rozpoczęcia budowy najwcześniejszego elementu architektury murowanej — Wieży — odnieść trzeba do okresu 1 poł. XV w.¹⁷⁾. W tym też czasie wzniesione zostają, odsłonięte w południowym krańcu skrzydła zachodniego, fundamenty niezidentyfikowanego budynku. Do realizacji tego samego, pierwotnego założenia zaliczyć należy wzniesienie Domu Dużego, połączonego zapewne z Wieżą murem kurtynowym. Fakt pozostawienia wolnej przestrzeni między tymi budynkami potwierdza odsłonięcie wspomnianych dwóch poziomów kamiennego bruku.¹⁸⁾ Dolny jest zapewne pozostałością formacji, której ślad stwierdzono w centralnej części dziedzińca, interpretując ją jako pierwotne jego utwardzenie. Górny zaś, dzięki analogicznej podsyce piaskowej, koresponduje ze wspomnianym brukiem poligonalnym.

Wstępna ocena fundamentów skrzydła wschodniego jest jednak niemożliwa na obecnym etapie badań, ponieważ prace w tej części dziedzińca nie zostały jeszcze zakończone. Generalnie przyjęć należy, iż ta część biskupiego zamku wzniesiona została później i zabudowania tam znajdujące się związane były z zapleczem

Wykopy archeologiczne w centralnej części dziedzica na poziomie XVI-wiecznego bruku (fot. A. Golembnik)

Wykop I/A — węzeł zabudowania gospodarczego odsłoniętego w VI poziomie osadniczym, I poł. XIII w. (fot. A. Kowalska)

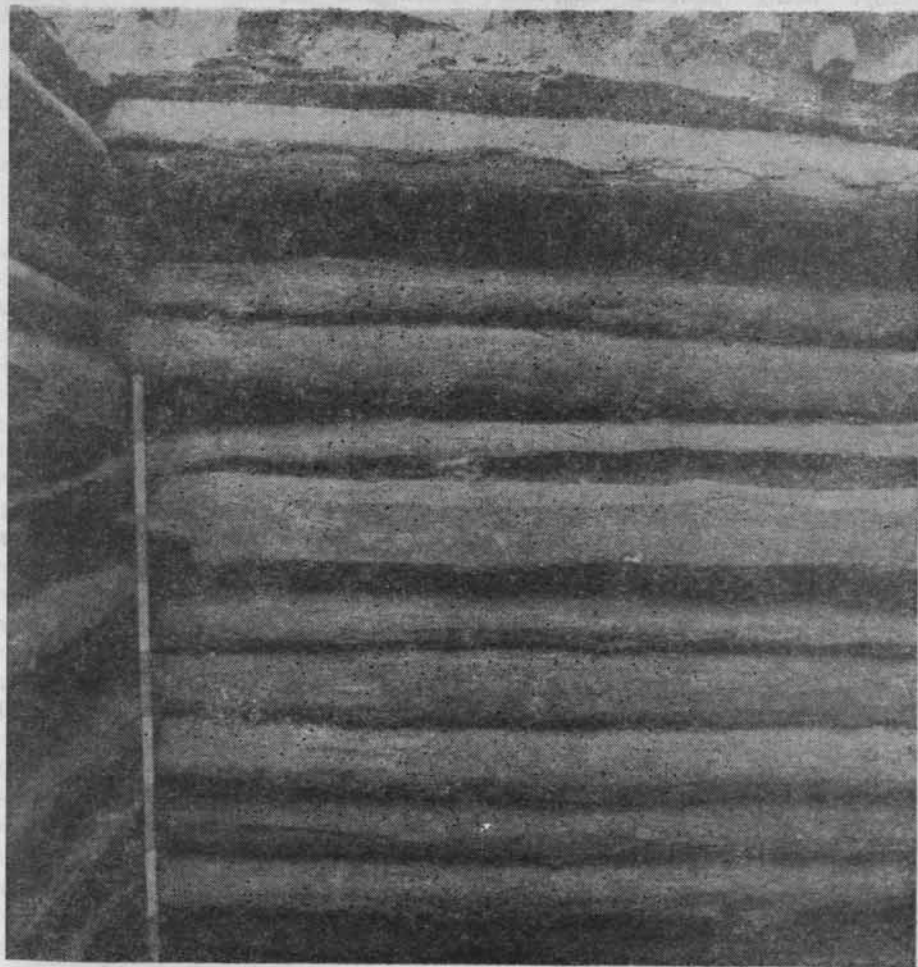
gospodarczym rezydencji¹⁸⁾. Godnym podkreślenia jest fakt, iż natrafiono tam także na licowany mur gotycki²⁰⁾, co pozwala wysunąć przypuszczenie, że prace rozpoczęte, najprawdopodobniej przez biskupa Pawła Giżyckiego (1439—1463)²¹⁾, kontynuowane były przez jego następców w myśl jednolitej koncepcji opasania korony wzgórza ciągiem zabudowań murowanych, stawianych mniej więcej wzdłuż zarysu fortyfikacji grodowych.

Inwentarz zabytków ruchomych, uzyskanych z eksploracji warstw związanych z funkcjonowaniem murowanej rezydencji biskupiej, przedstawia się bardzo skrom-

nie. Dla górnych poziomów nowożytnych, powyżej szesnastowiecznego bruku, zamyka się skromną ilością złamków ceramiki — głównie budowlanej i — rozbitych kafli. O wiele bogatszą treść materialną kryją w sobie warstwy związane z funkcjonowaniem pierwszych form murowanej rezydencji. Z eksploracji tych warstw uzyskano około 5000 fragmentów naczyń glinianych oraz kilka zabytków żelaznych, z których na uwagę zasługuje fragment ostrogi, kolekcja gwoździ, nożyczki oraz klin ciesielski.

Poniżej, we wszystkich eksplorowanych wykopach na dziedzińcu i w skrzydle za-

Wykop IX/A, ściana zabudowania mieszkalnego — III poziom osadniczy, I poł. XIV w. (fot. A. Golembnik)

chodnim, stwierdzono występowanie — na poziomie ok. 185 cm poniżej obecnego poziomu użytkowego dziedzińca — warstwy ciemnobrunatnej próchniczej ziemi. Brak najdrobniejszych nawet fragmentów gruzu ceglanoego oraz znaczne nasycenie szczątkami organicznymi i butwiejącym drewnem pozwalają przypuszczać, iż wspomniana warstwa związana jest z okresem poprzedzającym powstanie gotyckiej rezydencji. Z warstwą tą łączy się konstrukcje dwóch wolno stojących pieców odsłoniętych podczas prac w zachodniej części dziedzińca. Palenisko jednego z nich przecięte jest wykopem wąskoprzeźrznym pod fundamentem wspomnianej już Wieży.

Niezbyt liczny materiał zabytkowy uzyskany z eksploracji tej warstwy stanowi głównie ceramika, reprezentowana przez około 2500 fragmentów naczyń, zachowane w bardzo złym stanie i trudne do identyfikacji zabytki metalowe oraz kościany grzebień. Z eksploracji hałd pieca zniszczonego przez fundament Wieży uzyskano trzy monety, tzw. grosze praskie Wacława II i Jana Luksemburskiego. Warstwa ta jest powiązana najprawdopodobniej z okresem recesji, następującym po częściowym zniszczeniu zabudowań drewnianych ostatniego poziomu grodowego, oznaczonego w trakcie prac jako poziom I.

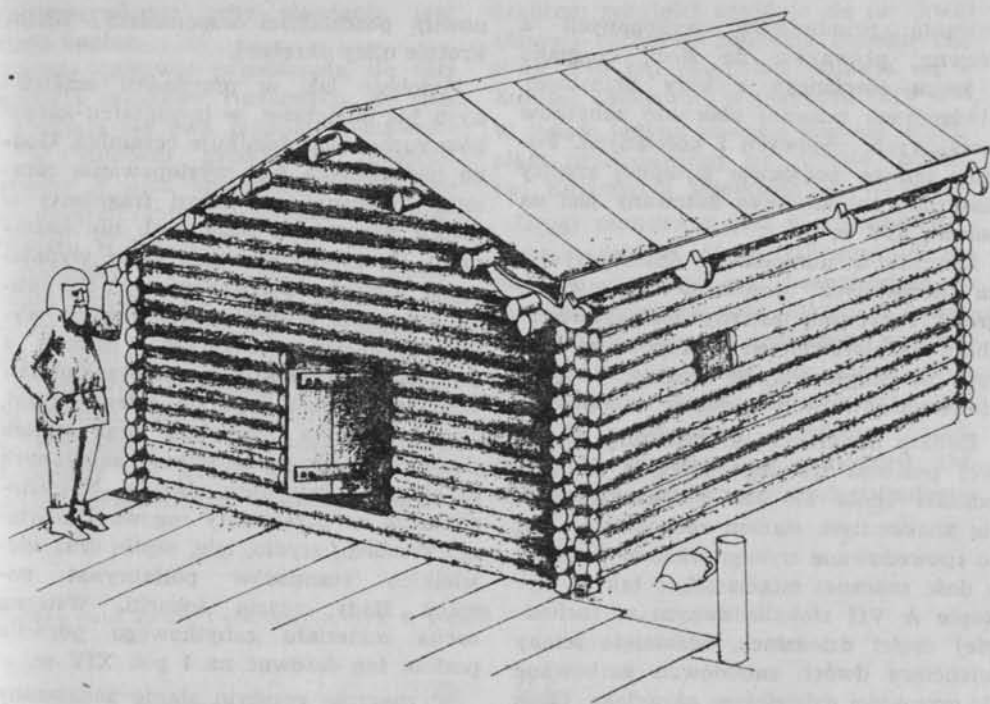
Relikty konstrukcji drewnianych odsłoniętych na głębokości ok. 200 cm stwierdzono we wszystkich wykopach zlokalizowanych na dziedzińcu i w niepodpiwniczonych partiach skrzydła zachodniego. Pełną interpretację rozplanowania przestrzennego tego poziomu, a także analizę konstrukcji poszczególnych obiektów utrudnia zły stan zachowania drewna. Uwagę zwraca dwumetrowej szerokości ulica moszczona dranicami spoczywającymi na nieokorowanych dylach. Jej przebieg, po linii SW-NE, narzuca rozplanowanie pozostałych obiektów znajdujących się w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Ogółem w planie pierwszego poziomu odsłonięto czternaście zabudowań. We wszystkich stwierdzono występowanie

techniki wieńcowej na wrąb. W większości przypadków zabudowania te wzniesione zostały na planie prostokąta o powierzchni nie przekraczającej 12 m². W siedmiu przypadkach w narożnikach stwierdzono pozostałości konstrukcji piecowych oraz fakt, że podłogi zastąpione zostały klepiskiem. Zabudowania te należy uznać za mieszkalne.

Wstępna ocena materiału zabytkowego, uzyskanego z eksploracji warstw tego poziomu, pozwala datować go na 2 poł. XIV w. Najliczniej jest tu reprezentowana ceramika (ok. 4000 fragmentów). W inwentarzu zabytków pojawiają się przedmioty wykonane z surowców organicznych, takich jak drewno, skóra i przędza wełniana. Uzyskano także znaczną kolekcję przedmiotów metalowych, takich jak np. posrebrzana ostroga, żelazne strzemię i podkowa, a także kilka noży o zachowanych rękojeściach wykonanych z drewna i rogu.

O wiele bogatszą treść zawiera poziom drugi, zalegający bezpośrednio poniżej, na głębokości około 230 cm. Bogactwo to wynika tak z lepszego stanu zachowania relikwów drewnianej architektury, jak i z ich różnorodności. Obok bowiem zabudowań mieszkalnych i gospodarczych, ulic i moszczeń, we wschodniej części dziedzińca natrafiono być może na pozostałości fortyfikacji grodowych, objawiających się koroną trzech obiektów drewnianych, wzniesionych w konstrukcji wieńcowej na wrąb i wypełnionych gliną przemieszana z ziemią. W całej swej długości zachowane są jedynie ściany od wnętrza grodu. Zewnętrzna część zniszczona została przez fundamenty zamkowe. Długość zachowanych ścian wynosi od 3,5 do 4 metrów. Konstrukcja ta w północno-wschodnim narożniku dziedzińca zniszczona jest późniejszym wykopem — fakt znacznego zniszczenia a także zbyt mała powierzchnia, na jakiej dokonano odkrycia, utrudnia jednoznaczną interpretację.

Wzdłuż linii rzędem stojących obiektów stwierdzono występowanie ulicy okrężnej. Szeroka na 2,5 m, zbudowana jest z dra-

Rekonstrukcja zabudowania mieszkalnego wzniesionego w technice wieńcowej na zrąb, ze stępowym szczytem, XII—XIV w. (rys. A. Golembnik)

bnie ułożonych na dwóch równoległych rzędach legarów. Odsłonięto także moszczenie ulicy magistralnej, biegnącej analogicznie jak w poziomie pierwszym. W północno-wschodnim narożniku dziedzińca stwierdzono znaczne wzmocnienie jej konstrukcji, wyrażające się użyciem jako moszczenia dranic o znacznej grubości (do 5 cm) i złożenia ich na legarach o dwudziestocentymetrowej średnicy.

Fakt ten wiązać należy z sąsiedztwem fortyfikacji grodowych, a także, jak sądzić można po przebiegu wspomnianych ulic, z obecnością w tej części dziedzińca bramy grodowej. Do chwili obecnej odsłonięto dwanaście zabudowań orientowanych podobnie jak omówione powyżej konstrukcje poziomu pierwszego. Zbieżność ta dotyczy także ich powierzchni i techniki, w jakiej zostały wykonane. Większość z nich więc wzniesiona jest w konstrukcji wieńcowej na wrąb. Tylko w jednym przypadku stwierdzono występowanie konstrukcji płotowej.

Obecność pozostałych konstrukcji piecowych, a także znaczna średnica belek wieńca (ok. 15 cm) pozwala przypuszczać, iż trzy z odsłoniętych zabudowań miały charakter mieszkalny. Podobnie jak w wyższym poziomie, podłogą było gliniano-piaskowe klepisko. Podłogi wykonane z drewnianych dyli bądź dartych desek stwierdzono w obiektach spełniających najprawdopodobniej funkcje gospodarcze. Spostrzeżenie to potwierdza brak konstrukcji piecowych, zastosowanie w wieńcach belek o mniejszej średnicy (nie przekraczającej z reguły 12 cm), a także zaleganie we wnętrzu znacznej miąższości warstw mierzwy. Wszystkie obiekty poziomu drugiego noszą ślady pożaru.

Z eksploracji warstwy destrukcyjnej i użytkowej uzyskano ok. 2500 fragmentów naczyń glinianych, stwierdzając równowagę ilościową pomiędzy ceramiką wypalaną w atmosferze redukcyjnej i utleniającej. Spośród innych kategorii zabytków ruchomych podkreślić należy wystę-

powanie przedmiotów wykonanych z drewna: pływaków do sieci, czerpaka i kosza plecionego z kory brzoźowej. Stwierdzono ponadto obecność zabytków metalowych, rogowych i kościanych. Poziom ten na podstawie wstępnej analizy materiału zabytkowego datowany jest na połowę XIV w.

Znacznie utrudniona jest charakterystyka pozostałych poziomów osadniczych grodu. Przyczyną jest zbyt mała powierzchnia eksplorowanych wykopów, w których odsłonięto jedynie fragmenty całościowo zachowanych w planie zabudowań.

Relikty drewnianej architektury grodowej poziomu trzeciego zalegają na głębokości około 270 cm i charakteryzują się znakomitym stanem zachowania. Jest to spowodowane występowaniem warstwy o dość znacznej miąższości. I tak w wykopie A VII zlokalizowanym w zachodniej części dziedzińca, odsłonięto ściany wieńcowe dwóch zabudowań zachowane do wysokości dziewiątego okrągłaka. Obok wieńcowych konstrukcji ścian domostw w poziomie tym odsłonięto pozostałości wykonanego w konstrukcji płotowej obiektu gospodarczego. W wykopie A VIII natrafiono na fragment ściany wzniesionej w konstrukcji sumikowo-łatkowej. Jest to jedyny wypadek występowania konstrukcji tego typu — niestety, zbyt mała powierzchnia wykopu uniemożliwia w chwili obecnej interpretację obiektu.

W północno-wschodniej części dziedzińca odsłonięto kolejny poziom ulicy magistralnej, a w części wschodniej — okrężnej. Odkryte w tym rejonie fragmenty zabudowań wykazują analogiczną orientację i rozplanowanie przestrzenne, jak w przypadku opisanych już poziomów wyższych. W wykopie A IX jeden z obiektów odsłonięto aż po podwalinę. Stwierdzono, iż ściany wzniesione w konstrukcji wieńcowej na wrąb zachowały się do wysokości czternastego okrągłaka, to jest 160 cm. Od strony grodu, bezpośrednio przy ścianie zabudowania, odsłonięto osiem poziomów konstrukcji drewnianych. Cztery górne — dwa dla poziomu drugiego i dwa dla trzeciego — sta-

nowiły pozostałości wspomnianej wielokrotnie ulicy okrężnej.

Podobnie jak w przypadku omawianych już poziomów, w inwentarzu zabytków ruchomych dominuje ceramika. Godne podkreślenia jest występowanie ceramiki polewanej, na której fragmenty w dwóch pierwszych poziomach nie natrafiono. Na uwagę zasługuje także wypalany w atmosferze redukcyjnej, polerowany dzban. Z zabytków metalowych wymienić należy posrebrzaną ostrogę z gwiazdką. Wśród kilkunastu przedmiotów drewnianych znajdują się talerze, łyżki, klepki i denka cebrzyków oraz młotek ciesielski. Kilkaśet zabytków skórzanych to głównie fragmenty obuwia. Natrafiono także na przedmioty rogowe i kościane: grzebień, szydło, igłę, szpilę oraz niewielkich rozmiarów półfabrykat noszący ślady użycia tokarki. Wstępna ocena materiału zabytkowego pozwala poziom ten datować na 1 poł. XIV w.

W znacznie gorszym stanie zachowany jest poziom czwarty, w wyniku totalnego zniszczenia, jakiemu uległ gród. Świadectwem tych wydarzeń są ślady intensywnego przepalania konstrukcji drewnianych tak we wschodniej, jak i zachodniej i południowej jego części. Zalegają one na głębokości około 300 cm. Zbyt mała powierzchnia, na której odsłonięto relikty owego poziomu, sprawia wiele kłopotów przy próbie dokonania interpretacji rozplanowania przestrzennego. Pewne różnice w odniesieniu do omawianych już poziomów występują w części zachodniej i południowej — nie zmieniony jednak pozostaje przebieg ulicy magistralnej.

Z odsłoniętych zabudowań na szczególną uwagę zasługuje fragment zabudowania wzniesionego z dębowych bali w technice wieńcowej na wrąb. Wnętrze zabudowania wypełnione było gliną i posadowionymi w niej kamieniami. W południowo-zachodnim narożniku stwierdzono pozostałości konstrukcji piecowej. Obiekt ten określony został jako łaźnia grodowa. W jałowej warstwie gliny natrafiono na wydrążony róg, będący instrumentem

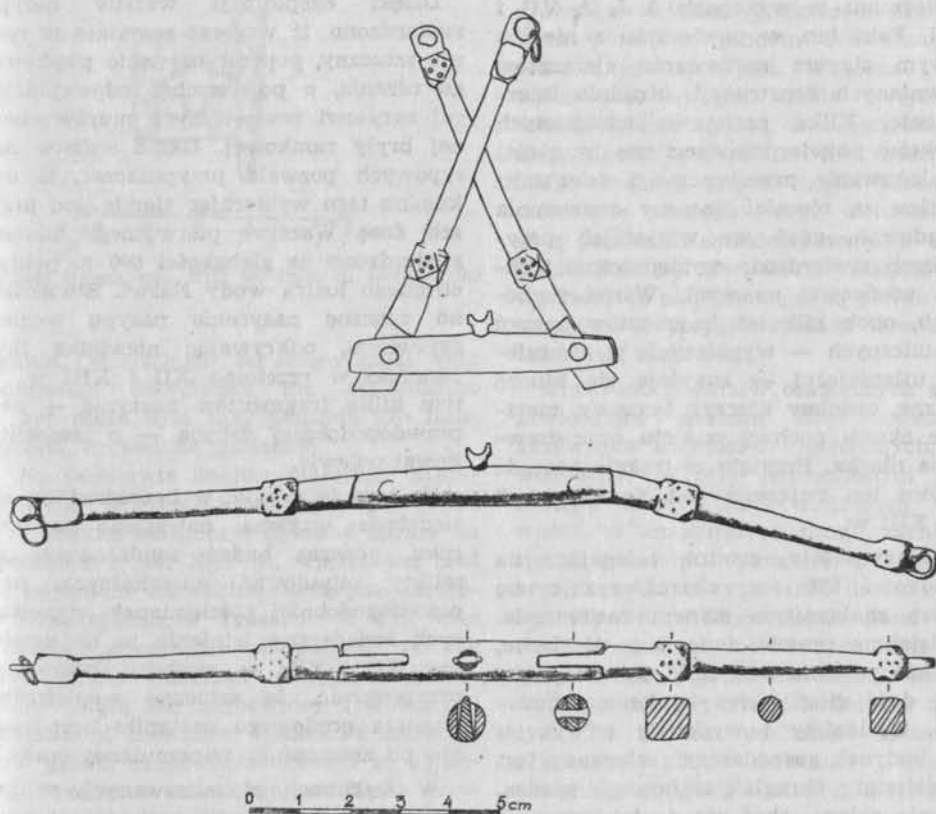
wykorzystywanym przy stawianiu tzw. ciętych baniek.

Równie ciekawie przedstawia się cały inwentarz zabytków ruchomych. Na czoło wybijają się dwa puginały odnalezione w rumoszu grodowych zgliszczy. Pierwszy z nich odsłonięty został podczas doczyszczania moszczenia ulicy magistralnej w wykopie A VIII. Wciśnięcie go pomiędzy dranice moszczenia spowodowało wygięcie się głowni. Jest to nóż bojowy, tzw. nerkowiec, zachowany w bardzo dobrym stanie. Długość żelaznej — w przekroju trójkątnej — głowni wynosi 208 mm. Trzpień osadzony w starannie wypracowanej, kościanej rękojeści, umocowany jest trzema niewielkimi brązowymi pierścieniami. Pomiedzy nimi a

krącem rękojeści znajduje się (w chwili obecnej ruchoma) zdobiona blaszka brązowa. Ten typ puginałów pojawia się w Europie Zachodniej w początku ⁹XIV w²²). W Polsce jedyną analogię stanowi egzemplarz przedstawiony na rzeźbie nagrobnej Kazimierza Wielkiego na Wawelu²³).

Drugi zachowany jest w znacznie gorszym stanie. Ma długą (212 mm) żelazną głownię przechodzącą bezpośrednio w rękojeść z zachowanymi nitkami w kształcie ośmioramiennych gwiazdek, wykonanych z nieokreślonego jak dotąd stopu, i ze śladami spalonych, rogowych okładzin. W podstawowej literaturze przedmiotu nie trafiono na analogie²⁴). Odnaleziony został w zgliszczach zabudowa-

Składana waga (brąz), I poł. XIII w. (rys. Z. Polak)

nia zlokalizowanego w bezpośrednim sąsiedztwie ulicy magistralnej.

Z eksploracji warstw destrukcji grodu pochodzą także takie zabytki jak: metalowe kłódki, żelazna radlica oraz kolekcja bełtów do kusz. Z przedmiotów wykonanych z surowców organicznych na uwagę zasługuje skórzany trzos, drewniane wrzeciona i talerze. Materiał ceramiczny reprezentowany jest głównie przez fragmenty naczyń wypalanych w atmosferze utleniającej. Wstępna analiza materiału zabytkowego pozwala datować ten poziom na przełom XIII i XIV w. aż po 1 ćwierć XIV w.

Ślady zniszczenia stwierdzono także w trakcie eksploracji poziomu piątego. Warstwy, w których zalegają konstrukcje, oddzielone od poziomu czwartego warstwą niwelacyjną, znajdują się na poziomie ok. 380 cm poniżej obecnego poziomu dziedzińca i odsłonięte zostały na niewielkiej powierzchni w wykopach A I, A VII i C II. Fakt ten, w powiązaniu z niezbyt dobrym stanem zachowania elementów drewnianych konstrukcji, utrudnia interpretację. Kilka częściowo odsłoniętych obiektów potwierdza określone wcześniej rozplanowanie przestrzenne i orientację. Zbieżne są również sposoby wznoszenia zabudowań, gdyż we wszystkich przypadkach stwierdzono występowanie techniki wieńcowej na wrąb. Wśród ruchomych, obok kilkuset fragmentów naczyń ceramicznych — wypalanych w atmosferze utleniającej — znajdują się klucze żelazne, ozdobny kluczyk brązowy, metalowe okucie pochwy sztyletu oraz drewniana niecka. Przyjęto w trakcie prac, iż poziom ten związany jest z okresem 2 poł. XIII w.

Poziom szósty, ostatni, zalegający na głębokości 500 cm, charakteryzuje się znowu znakomitym stanem zachowania. Wydzielone prawie dwie fazy użytkowe, a także znaczna miąższość warstw sugerują dość długi okres istnienia zabudowań. Odsłonięty i wydobyty z wykopu A I budynek gospodarczy zachowany jest po dziesiąty okrągłak zrębowego wieńca. Równie dobrze, choć nie do tak znacznej

wysokości, zachowane są zabudowania, na których fragmenty natrafiono w wykopach A VII i C II. Wszystkie te obiekty wzniesione są techniką wieńcową na wrąb i posadowione na solidnych rusztach wykonanych z nieokorowanych bali. Zastosowanie tak solidnej podwaliny wynikało z konieczności sadwienia konstrukcji na warstwach luźnego nasypu tworzącego wzgórze — poziom szósty bowiem jest pierwszym poziomem osadniczym pułtuskiego grodu.

Z eksploracji warstw związanych z funkcjonowaniem pierwszej fazy grodowej, obok niewielkiej ilości ceramiki „brunatnej”, pochodzą także zabytki jak: brązowy kablączek skroniowy i srebrna zawieszka oraz żelazna, składana waga jubilerska. Wstępna analiza materiału zabytkowego pozwala datować ten poziom na okres od pierwszej aż po trzecią ćwierć XIII w.

Dzięki eksploracji warstw nasypu stwierdzono, iż wzgórze powstało w sposób sztuczny, poprzez usypanie piaskowego rdzenia, o powierzchni odpowiadającej zarysowi zewnętrznych murów obecnej bryły zamkowej. Układ warstw nasypowych pozwala przypuszczać, iż dokonano tego wybierając ziemię pod przyszłą fosę. Warstwę pierwotnego humusu stwierdzono na głębokości 600 m poniżej obecnego lustra wody Narwi. Stwierdzono znaczne nasycenie nasypu węglem drzewnym, odkrywając niewielką ilość ceramiki w przełomu XII i XIII w., w tym kilka fragmentów naczyń — najprawdopodobniej dzbana — o jasnooliwkowej polewie.

Na terenie miasta, w bezpośrednim sąsiedztwie wzgórza natrafiono w 1978 roku, podczas badań sondażowych, na relikty zabudowań mieszkalnych, najprawdopodobniej półziemianek, stanowiących świadectwo istnienia tu na przełomie XII i XIII w. osady²⁵). Pozwala to przypuszczać, że sztuczne wypiętrzenie wzgórza grodowego nastąpiło bezpośrednio po zniszczeniu wspomnianej osady.

W wykopach zlokalizowanych w pomieszczeniach skrzydła zachodniego zam-

ku stwierdzono strop owego nasypu na poziomie wyższym od części centralnej o ok. 250 cm. Przyjąć więc należy, iż pierwotnie gród chroniony był od tej strony wałem ziemnym. O konstrukcji jego trudno jest cokolwiek powiedzieć, ponieważ korona owego wału zniwelowana została zapewne po zniszczeniach dokonanych w 2 poł. XIV w. Wiadomo tylko, że od strony wewnętrznej był licowany płaszczem kamieni sadowionych w

0 1 2 3 4 5 cm

Klucz (brąz), poł. XIII w. (rys. A. Gołembnik)

glinie. Od wschodu, od strony rzeki wału ziemnego dotychczas nie stwierdzono i być może była tam palisada lub inne, proste, drewniane grodenie.

Na podstawie analizy materiału zabytkowego zniszczenie najstarszego grodu (VI poziom osadniczy) datować można na początek 2 poł. XIII w., wiążąc ten fakt z najazdem litewskim, będącym następstwem układu w Troszynie²⁶). Tak więc moment zniszczenia przypadałby na rok 1262. Ślady zniszczeń następnych poziomów wiążą się najpewniej z kolejnymi najazdami Litwinów. Całkowite zniszczenie grodu, czego świadectwem są zgliszczająca poziomu czwartego, nasilenie wrogich poczynań Litwy wobec Mazowsza, a

także rozwój miasta, stwarza konieczność rozbudowy fortyfikacji grodowych. Od strony wschodniej wzniesiony zostaje wał izbicowy. Sądząc po przebiegu ulicy okrężnej i reliktyw skrzyń wału, w owym czasie gród wzniesiony został na planie wielokąta. Proste linie przebiegu fortyfikacji grodowych zwiększały pole rażenia i tworzyły system odpowiadający średniowiecznej strategii. Niestety, nie chroni to grodu przed kolejnym zniszczeniem.

Ponownie odbudowany w myśl tych samych koncepcji rozplanowania przestrzennego jak i fortyfikacji, zniszczony zostaje w 1368 r. przez wojska Kiejstuta. Dokonana analiza materiału zabytkowego pozwala fakt ten łączyć z pozostałościami poziomu drugiego. Po tym totalnym zniszczeniu gród nie zostaje już odbudowany. Na terenie zniwelowanych zgliszcz pojawia się luźna zabudowa drewniana wiązana z okresem przejściowym pomiędzy grodem drewnianym a murowanym zamkiem. Wzgórze pozbawione jest w tym czasie fortyfikacji. Świadectwem tego są w części wschodniej klecie, wzniesione na moszczeniu ulicy okrężnej, zaś w części zachodniej zrównanie poziomu stropu wału ziemnego z poziomem zabudowy wnętrza byłego grodu. Stan ten trwa aż do początków XV w., kiedy to podejmowane są pewne prace związane z przygotowaniem terenu pod zabudowę murowaną.

Właściwości warstw osadniczych grodu, zawierające znaczną ilość chemicznie aktywnych szczątków organicznych, spowodowały, że przy jednoczesnym braku dostępu tlenu i stale wilgotnym środowisku, w znakomitym stanie zachowały się przedmioty wykonane z surowców organicznych, w tym także drewno. Fakt odnajdywania różnorodnych detali konstrukcji drewnianych stwarza szansę dokonania pełnych rekonstrukcji zabudowań, głównie w poziomie trzecim i czwartym. Tu bowiem odsłonięto zabudowania zachowane po dziewiąty i dziesiąty okrągłak zrębowego wieńca. Pozwala to nie tylko na poczynienie obserwacji do-

tyczących sposobu rozwinięcia rusztu podwaliny w wieniec, wymiany progów, mocowania podłóg, drzwi i odrzwi, lecz także na określenie sposobu wieńczenia ściany szczytowej i łączenia jej z więźbą dachową²⁷).

Tak dobry stan zachowania elementów konstrukcji pozwala także na spostrzeżenia dotyczące organizacji budowy. Stwierdzono bowiem, że każda belka wienca jest numerowana odpowiednią ilością nacięć, bądź niewielkich, wycinanych dłutem kwadracików. Przypuszczać więc należy, iż podstawowe prace ciesielskie wykonywane były poza obrębem grodu. Na terenie warowni przeprowadzono jedynie prace wykończeniowe, bądź remontowe. Najprawdopodobniej też budowano tu we własnym zakresie lekkie konstrukcje zabudowań gospodarczych i wszelkiego rodzaju moszczeń. Świadectwem tych czynności są warstwy zawierające znaczną ilość wiórów drewnianych, zalegające w bezpośrednim sąsiedztwie tych obiektów.

Dokonując wstępnej charakterystyki zabytków ruchomych podkreślić należy ich różnorodność, fakt, że związane są one z różnymi sferami działań (budowlanych, produkcyjnych, militarynych), a także z życiem codziennym.

Zabytki wykonane z drewna (do chwili obecnej 96 sztuk) podzielić można na cztery grupy. Pierwszą z nich stanowią wspomniane detale architektoniczne, odnajdywane w rumowiskach zniszczonych zabudowań. W drugiej znajdują się fragmenty urządzeń i warsztatów rzemieślniczych. W chwili obecnej wśród kilkunastu detali zwracają uwagę m.in. elementy składowe warsztatu tkackiego²⁸). Kolejną grupę tworzą narzędzia pracy, spośród których wymienić należy: młotki ciesielskie, miecz tkacki, wrzeciona, pływaki do sieci, łopatę piekarską, kopyto szewskie i inne. Najliczniej reprezentowaną grupę stanowią przedmioty codziennego użytku; talerze (okrągłe i wielokątne), niecki, łyżki, klepki i denka cebrzyków. Na szczególną uwagę zasługują zachowane w bardzo dobrym stanie dwa grzebienie.

Równie bogaty (158 sztuk) jest inwentarz zabytków metalowych, wśród których na czoło wysuwa się kolekcja militariów ze wspomnianymi pugiłami, pięcioma ostrogami (wszystkie z gwiazdką), strzemieniem oraz grotami strzał i bełtów. W zbiorze 24 żelaznych noży znajduje się pięć egzemplarzy zachowanych w całości, wraz z rękojeściami (rogowymi i drewnianymi). Ponadto znaleziono: świder, dłuto i topór, żelazne kłódki, różnych wymiarów klucze, hak na ryby i oścień, sierp i radlicę oraz wiele trudnych do rozpoznania w chwili obecnej drobnych przedmiotów. O ośmiu zabytkowych wykonanych ze srebra i brązu — w tym o trzech monetach — wspomniałem przy opisywaniu poszczególnych poziomów.

Zabytki rogowe i kościane — 89 sztuk to głównie przedmioty codziennego użytku: grzebienie, okładziny rękojeści noży, igły, szpile i szydła. W trakcie eksploracji uzyskano także około 2000 zabytków skórzanych — głównie ścinków i fragmentów obuwia. Natrafiono też na fragmenty będące najprawdopodobniej pozostałościami średniowiecznego stroju. W tej nielicznej grupie na uwagę zasługuje starannie wykonana plecionka. Inwentarz tej kategorii zabytków uzupełniają dwa trzosi i kilka fragm. pochewek. Wśród zabytków wykonanych z surowców organicznych natrafiono także na 33 strzepy wełnianych tkanin oraz zwoje wełnianej przędzy.

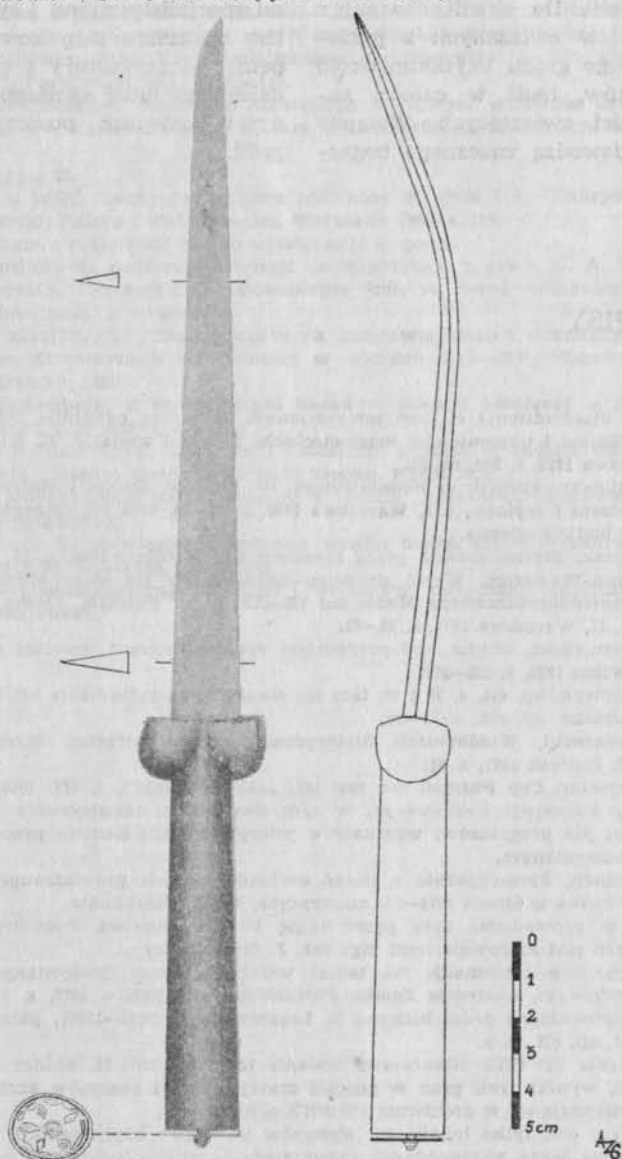
Najliczniejszą kategorię zabytków stanowi ceramika. Do chwili obecnej zinventaryzowano około 20 000 fragmentów glinianych naczyń, wypalanych w atmosferze redukcyjnej i utleniającej, oraz niewielką ilość naczyń polewanych. Dokonując wstępnej oceny tej kategorii zabytków stwierdzić należy, iż grupa naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej zaawansowaniem technologicznym nie odbiega od analogicznych wytworów odnajdywanych w wielu ośrodkach wczesnomiejskich Mazowsza²⁹). Równie zbieżna wydaje się ich typologia, przy znacznym ubóstwie zróżnicowania form. O wiele

bardziej interesujące są spostrzeżenia dotyczące ceramiki „brunatnej”, bowiem począwszy od zespołu pochodzącego z najwcześniejszej fazy grodowej zaobserwować można powolny, aczkolwiek stały postęp w dziedzinie technologii, przy jednoczesnej tendencji zachowawczej co do form i typów³⁰⁾ charakterystycznych

dla okresu wczesnego średniowiecza, nawet dla poziomów z 2 poł. XIV w.

Technologicznie niski poziom wykonania większości przedmiotów codziennego użytku, przy jednocześnie niewielkim zróżnicowaniu form i typów w obrębie grup poszczególnych kategorii zabytków, określają warunki tej sfery materialnego

Puginał, tzw. „nerkowiec”. 1 ćw. XIV w. (rys. A. Gołębniak)

bytu³¹⁾. Ubóstwo motywów ornamentów, brak przedmiotów luksusowych — w tym znikoma ilość importów³²⁾ — pogłębia to wrażenie³³⁾ i skłania do przyjęcia hipotezy o niezamożności mieszkańców pułtuskiego grodu.

Interesująca więc będzie w przyszłości konfrontacja tego spostrzeżenia z wynikami prowadzonej równoległe z badaniami terenowymi analizy zwierzęcego materiału kostnego³⁴⁾. Do chwili obecnej z eksploracji warstw związanych z poziomami drewnianego grodu uzyskano około 12 000 fragmentów, bądź w całości zachowanych, kości zwierzęcych. Wstępne wyniki badań dowodzą znacznego bogac-

stwa gatunków i ilości konsumowanej zwierzyny, w tym także konia. Pozwala ją również określić „stół” mieszkańców grodu jako nader wystawny.

Dodatkowych informacji, jakie kryją w sobie osadnicze warstwy nasycone ogromną ilością szczątków organicznych, dostarczą także — nie rozpoczęte jeszcze, lecz przewidziane programem — badania paleobotaniczne. Wraz z wieloma badaniami specjalistycznymi i systematyczną analizą materiału zabytkowego dać powinny pełny obraz kultury i poziomu życia codziennego ludzi zamieszkujących zagubiony w ostępach puszczy średniowieczny gród.

PRZYPISY

- 1) *Codex diplomationis et commemorationum Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i wspominków mazowieckich*. Zebrał i wydał J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, s. 342, nr 301
- 2) J. Zwolińska, *Pułtusk w średniowieczu*, w: *Pułtusk. Studia i Materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1969, s. 27—29, tam też szczegółowa informacja bibliograficzna.
- 3) K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960, s. 23.
- 4) T. Dunin-Wąsowicz, *Węzeł drogowy pułtuski na tle sieci komunikacyjnej wczesnośredniowiecznego Mazowsza (X—XIII)*, w: *Pułtusk. Studia i Materiały...*, t. II, Warszawa 1975, s. 55—73.
- 5) H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. II, Wilno 1932, s. 328—370.
- 6) J. Zwolińska, op. cit. s. 35 i 46, tam też szczegółowa informacja bibliograficzna.
- 7) J. Zwolińska, op. cit., s. 33—35.
- 8) W. Gawarecki, *Wiadomości historyczne miasta Pułtuska*, Warszawa 1826, wyd. 2, Pułtusk 1931, s. 51.
- 9) A. Gleysztor, *Czy Pułtusk ma 1000 lat*, „Mówią Wieki”, t. III, 1960, z. 8, s. 4.
- 10) Zmiany koncepcji badawczych, w tym dwukrotne odstępowanie od realizowanych już programów, wynikały z priorytetu, jaki nadano pracom remontowo-budowlanym.
- 11) B. Gierlach, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pułtuska w latach 1974—75*, maszynopis, WKZ, Ciechanów.
- 12) Prace te prowadzone były przez ekipę Przedsiębiorstwa Poszukiwań Geofizycznych pod kierownictwem mgr inż. J. Grodnickiego.
- 13) Wyczerpujące informacje na temat wszelkich prac budowlanych podaje M. Grzybowski, *Lustracje Zamku Pułtuskiego*, Ciechanów 1977, s. 7—12.
- 14) Prace prowadzone przez biskupa R. Leszczyńskiego (1523—1527), patrz M. Grzybowski, op. cit., s. 8.
- 15) Z ramienia PP PKZ o/Warszawa badania te prowadzili H. Siuder i M. Urbanowski, wyniki tych prac w postaci maszynopisu i rozrysów architektonicznych znajdują się w archiwum PP PKZ o/Warszawa.
- 16) Dotyczyło ono tylko lokalizacji wykopów wewnątrz bryły zamku.
- 17) Zakładając także wiarygodność rozwarstwienia chronologicznego murów.
- 18) Jest to potwierdzenie wyników badań architektów. Nie udało się jak dotych-

czas potwierdzić metodami archeologicznymi przypuszczenia o istnieniu bramy wjazdowej pomiędzy Wieżą a Domem Dużym. Niemniej problem rozplanowania przestrzennego pierwotnej bryły zamkowej jest nadal otwarty w związku z prowadzonymi w skrzydle zachodnim pracami budowlanymi — sprawowany tam nadzór archeologiczny i architektoniczny wyjaśnić i uściślić powinien kwestie sporne.

- ¹⁹⁾ Podczas prac archeologicznych natrafiono na relikty dwóch pieców gospodarczych datowanych na okres XV i XVII w.
- ²⁰⁾ Terminem tym określono mur z XV/XVI w.
- ²¹⁾ M. Grzybowski, op. cit., s. 7, tam też cenna wzmianka o braku informacji na temat grodu lub zamku od momentu najazdu Klejstuta aż po działania biskupa P. Giżyckiego.
- ²²⁾ H. Seitz, *Blankwaffen*, t. I, Brunzswik 1965, s. 178, London Museum Catalogue, London 1954, reprinted 1967, s. 42, tabl. IX, s. 47—48, Hainz A. Knorr, *Messer und Dolch eine Untersuchung zur Mittelalterlichen Waffenkunde in gesellschaftskritischer Sicht, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 6, 1971, s. 121—145.
- ²³⁾ E. Snieżyńska-Stolot, *Nagrobek Kazimierza Wielkiego*, w *Studia do dziejów Wawelu*, t. IV, Kraków 1978, s. 50, tam też szczegółowa informacja bibliograficzna.
- ²⁴⁾ Patrz przypis 22.
- ²⁵⁾ Z ramienia WKZ Ciechanów badania prowadzi W. Pella i A. Gindrych.
- ²⁶⁾ W. Włodarski, *Polska i Ruś 1194—1340*, Warszawa 1966, s. 180.
- ²⁷⁾ W omawianym przypadku jest to konstrukcja slegowa.
- ²⁸⁾ Interpretowano na podstawie analogii zaczerpniętych z pracy B. A. Kołczina, *Nowogrodskije Drewnosti Dierewniannyje izdielja*, Swod archeologiczeskich istocznikow, EI-55, Moskwa 1968.
- ²⁹⁾ Wszelkie klasyfikacje robocze oparto na podstawie ustaleń dokonanych przez I. Kruppe, *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV—XV*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967.
- ³⁰⁾ Por. A. Golembnik, *Z problematyki badań rezydencji książęcej w Jazdowie*, „Kw. HKM”, t. 3, 1978, s. 294—295.
- ³¹⁾ Por. np. W. Szafranski, *Castrum i Castellum plockie w świetle wykopalisk*, w: *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku*, Płock 1972.
- ³²⁾ Za takie jedynie uznać należy opisany w tekście „nerkowiec” i niewielką ilość ceramiki polewanej.
- ³³⁾ Spostrzeżenia to potwierdzają wstępne wyniki badań skóry i tkanin, prowadzone przez M. Milewską i J. Maika.
- ³⁴⁾ Badania archeozoologiczne prowadzi i wstępnych informacji udzieliła A. La-sota-Moskałewska.